

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ՔԱՐԱՎԷԺ

79. Գրիգոր Տղայի մեռնելէն ետքը յաջորդին ընտրութիւնը մեծ խնդիրի պատճառ չեղաւ, որովհետեւ կարծես ընկալեալ օրէնք եղած էր թէ հարկաւ Պահլաւունեաց տունէն պէտք էր ըլլար Հայոց կաթողիկոսը: Կային նոյն պահուն իբր կաթողիկոսացուք, նաև Գրիգոր Ապիրատ, որդի Շահանի, նախկին արքեպիսկոպոս Տարսոնի և յետոյ Կեսարիոյ, արդէն 71 տարեկան ծերունի մը, որ Գրիգոր Տղայի ընտրութեան ատեն ալ իրր ընտրելի նկատուած էր, և կ'ընտրուէր իսկ եթէ Շնորհալիին կտակը և Մլեհ իշխանի և Նուբէտտին սուլտանի պաշտպանութիւնը զօրացուցած չըլլային Վասիլի որդին: Երկրորդ կաթողիկոսացուն էր Ներսէս Լամբրոնացի՝ արքեպիսկոպոս Տարսոնի, Թոռն Շահանի, արդէն 40 տարեկան, մօրկողմէն Պահլաւունի, կաթողիկոսարանի գործերուն վարժ, ժիր և գործունեայ, և Լևոն իշխանի մտերիմ (Տղայ 215): Սակայն երկուքն ալ Արևելիայց առջև լաւ համբաւ և վստահութիւն չէին վայելեր, իրենց բոլոն օտարասէր ձգտումներուն համար, ինչպէս որ յայտնապէս կ'ամբաստանուէին, և իրենք ալ չէին ծածկեր իրենց դիտումը, համոզուած ըլլալով թերևս ներքնապէս, թէ Հայոց եկեղեցին պիտի պայծառանայ, երբ նորա ինքնուրոյն դիրքը դադարի, և յունական կամ լատինական եկեղեցւոյն մօտենալով, անոնց պաշտպանութիւնը վայելէ: Ամենուն ծանօթ էին Արևելիայց դիտումները, որք կրնային բաժանման կերպարանը ստանալ, եթէ երբէք նկատի չառնուէին, ուստի Լևոն բոլոր իւր իշխանական զօրութիւնը գործածեց, և կաթողիկոս օծել տուաւ Պահլաւունի Վասիլի Թոռը, և Գրիգոր Տղայի քուերորդին, որ յառաջ Վահրամ կը կոչուէր, այլ եկեղեցականութեան մտնելով Գրիգոր անուն էր առած, և եղաւ Գրիգոր Ե: Ոմանք զայն Տղայ, և ուրիշներ Մանուկ մականունով կը կոչեն, որովհետեւ կարի մանկահասակ կաթողիկոսացաւ: Թէպէտ տարիքը ճշտիւ յիշուած չէ, այլ Գրիգոր Գ. Պահլաւունիէն մեծ եղած պէտք չըլլայ, որ աչքի զարնելու չափ անչափահաս կար-

ծուեցաւ Սովորաբար տրուած Քարավէժ կամ Գահավէժ մականունը, լոկ մահուան պարագայէն ասնուած է, և իւր կենդանութեան գործածուած չէ:

80. Գրիգոր Քարավէժի կաթողիկոսութեան տեղութիւնը 16 ամիս կը հաշուի, և այդ կարճատեւ միջոցին մէջ հայրապետական գործունէութիւն ունեցած չէ, և ունենալ իսկ կարողացած չէ: Ինքն մանուկ և անփորձ, այլ Արևելեայց ուղղութեան կողմնակից էր. և անոնց շնորհիւ ալ կաթողիկոսացած էր, հետեաբար իրեն հակառակորդ ունեցաւ Լամբրոնացին և բոլոր միութենականաց խումբը, որք իւր մահունէն յետոյ ևս չդադարեցան մեղադրանք խօսիլ անոր վրայ: Հակառակորդներուն մէջ՝ Լամբրոնացիէն ետքը նշանաւորագոյն անձն էր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Սոյո, Լամբրոնացւոց ցեղէն, և Ներսէս Լամբրոնացիի Կոստանդին հօրեղբոր որդին, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ և Մեծաբարոյ մականունով ճանչցուած է: Ուրիշ նշանաւոր հակառակորդ մընէր Անանիա եպիսկոպոս Սեբաստիոյ՝ Գետադարձի ցեղէն, որ օրինաւոր կաթողիկոսութեան չկարենալով հասնիլ, հակառակաթոռ մը եղաւ Յովհաննէսի դէմ: Երկու կողմերուն մէջ միջասահման և անկախ դիրք մը կ'ուզէր պահել Լևոն Արտաքին յարաբերութեանց ջերմ կուսակից լինելով կը պաշտպանէր Լամբրոնացին և համախոհները, Հայ եկեղեցւոյ ինքնօրէնութեան յարգն ալ ճանչնալով, չէր ուզէր կոտրել Տուտէորդին և համախոհները, և երբեմն ասոնց և երբեմն անոնց կամքը հաճելով, երկու կողմերն ալ շահել կ'աշխատէր: Գրիգոր Վահրամը կաթողիկոս օծել տալով Արևելեայները կը գոհացնէր, Ներսէսն ու Յովհաննէսը իրեն խորհրդական պահելով Կիլիկեցիները կը հաճեցնէր: Իսկ մանուկ կաթողիկոսը ինքնիրեն գործել կարող չէր, Արևելեայները հեռու էին, և Կիլիկեցիները իրեն խորհրդակից ու գործակից չէին: Ահա իւր կաթողիկոսութեան անգործ անցնելուն իսկական պատճառը:

81. Վերջի վերջոյ մանուկ կաթողիկոսին հակառակորդները զօրացան, և վրան ամբաստանութիւններ կուտեցին Լևոնի առջև, բայց դժուար է ճշտել թէ ինչ էին անոր վերագրեալ յանցանքները: Սմբատ կը գրէ թէ ամբաստանուեցաւ իբր թէ ինքնիշխանութեամբ ունէր զհայրապետութիւնն, և թէ ոչ ունի իմաստութիւն վարել զհայրապետութիւնն (Սմբ. 106), այլ ասոնք ծանրակշիռ պարագաներ չէին կրնար ըլլալ, և այլապէս է ենթադրել թէ աւելի ծանր ամբաստանութիւններ եղան մանուկ կաթողիկոսին դէմ, և կրկնուեցան երեք չորս անգամ, մինչև որ Լևոն ալ շարժուեցաւ: Յովհաննէս Մեծաբարոյ Լևոնի հրամանով Հոռովկայ գնաց, առնել ըստ իմաստութեան իւրում (Սմբ. 107), իսկ անոր ըրածը եղաւ բարեկա-

մութիւն կեղծելով կաթողիկոսը խաբել, և յանկարծակի կերպով ձերբակալել զայն իւր դղեակին մէջ: Հռոմկլայիցիք ոտք ելան ու զէնք առին, արեւն թափուեցաւ և քաղաքը թալանուեցաւ, այլ Յովհաննէսի մարդիկը զօրացան, և Գրիգոր Գարավէժ կաթողիկոս շղթայակալ Լեոնի բերուեցաւ, և իշխանի հրամանով Կոպիտառի բերդին մէջ բանտարկուեցաւ, մինչև որ եպիսկոպոսաց ժողով գումարուի, կաթողիկոսին դատը քննուի և պարտուպատշաճը որոշուի: Այստեղ ալ արժան է դիտել տալ կաթողիկոսներն ալ դատաստանի ենթարկելու օրէնքը: Գումարուած ժողովին գլխաւորներն էին Ներսէս և Յովհաննէս և Անանիա կաթողիկոսին յետեւիմ հակառակորդները, թէպէտ Լամբրոնացին կ'ըսէ թէ չորս անգամ հրաժարեցաւ և միւս յն հինգերորդ հրամանին վրայ ժողովին գնաց (Տղայ 224): Այլ ինչ օգուտ, որ ինքն ալ չքաշուեր իւր գործունեայ մասնակցութիւնը խոստովանել: Ժողովը հարկաւ տեղի ունեցաւ կեդրոնական քաղաքի մը մէջ, այլ ճշտուած չէ թէ Սիսի կամ Տարսուսի մէջ, բայց հաւանականագոյն կերևի Սիսը:

82. Լամբրոնացին փաքրիշատէ ակնարկութիւններ ունի այս ժողովին գործերուն վրայ, այլ թէ ինչ էր կաթողիկոսին վերագրուած յանցանքը զայն չյիշեր, և կ'երևի թէ ժողովն ալ չէ կրօնացած ճշտել: Լամբրոնացին կը մեղադրէ Արեւելեայները որ հեռաւոր լինելով և կաթողիկոսը լաւ չճանչնալով՝ մանկահասակ կաթողիկոս մը ունենալ ուղեցին, որպէս զի անոր հովանաւորութեամբ անվրդով հետեւին գինեմոլութեան, որովայնապարարութեան և այլ մոլութեանց: Սակայն եթէ Զորոգետացի վանականներ միայն անկարգ կեանք վարելու փափագ ունէին, իրենց համար դիւրին էր նոյնն ընել ով ալ ըլլար հեռաւոր կաթողիկոսը: Իրենց ժողովին համար կ'ըսէ Լամբրոնացին թէ իրենք առնձնի, այսինքն մօտ էին և տեղեակ ամեն բանի, և արդար իրաւամբ զմանուկն նահանջեցին և չարակնեցին իշխանութեան (Տղայ. 227): Կաթողիկոսը իւր արգելանաց միջոցին կրցած է Արեւելեայներուն թուղթ գրել և գործերուն վիճակը ծանուցանել, և Արեւելեայք ալ այն գրութենէն շարժուած կաթողիկոսին պաշտպանութեան ձեռնարկած են յատուկ պատգամաւորութիւն հանելով, ինչպէս անարդանօք կը յիշէ Լամբրոնացին. Զմանկան անհանձարի գիր այնպիսի մանկանց պատգամաւորութեամբ պատուեցին (Տղայ 227): Այդպիսի առթի մէջ, և մանաւանդ մանկահասակ անձի մը վրայ դրուելիք ամբաստանութիւնը՝ իւր անկարգ կենցաղը կրնար ըլլալ, սակայն կը դիտեմք թէ ոչ ուրեք այսպիսի մը կայ, և այս պէտք է վճռական համարուի երիտասարդ կաթողիկոսին պաշտպանութեանը համար: Կը մնայ իւր անփորձութիւնը կաթողիկոսութեան քարձը պաշ-

տօնին հանդէպ. բայց այն ալ յայտնի էր, և պէտք չէր դարձանային զինքն օծող եպիսկոպոսները, ևս առաւել՝ պէտք չէր ամբաստանէին և դատէին: Վստահութեամբ կրնանք ըսել թէ բոլոր զայրոյթին պատճառը կաթողիկոսին հակօտարասէր ուղղութիւնն էր և Արեւելեայներուն հետ համամտութիւնը, որ ծանր կուգար Լամբրոնացիին և իրեններուն, քանի որ չէին կրցած զայն իրենց գործիք ընել, և կը բարկանային որ չհնազանդէր ամենեցուն (Սմբ. 106): Իբր այն թէ յիշեալ եպիսկոպոսներուն իրաւունքն ըլլար հրամայիլ, և կաթողիկոսին պարտքը հնազանդել, մանաւանդ Լամբրոնացիին իրաւունքը, որ մինչև վերջ կը յիշէ և Լեոնի ալ կը յիշեցնէ, թէ ինքն կաթողիկոս ընտրուած պիտի ըլլար, եթէ Արեւելեայներուն համախոհ հղած ըլլար (Տղայ 215):

83. Երիտասարդ կաթողիկոսը Կոպիտառի բերդին մէջ իմացաւ թէ զինքն պաշտօնանկ ընել որոշուած է. միւս կողմէն Հոռմկլայեցիք իրեն զգացուցին, որ եթէ բերդէն փախչի, իրենք պատրաստեն զինքն Հոռմկլայի մէջ պաշտպանել զինու զօրութեամբ, վասնզի, ինչպէս ըսած եմք, Հոռմկլայ կաթողիկոսներուն հայրապետանոցը և իշխանական դղեակն էր միանգամայն. Արեւելեայներուն համախոհութիւնն ալ պիտի ծառայէր իւր կաթողիկոսութիւնը զօրացնելու: Գրիգոր հաւանեցաւ այդ խորհուրդին, որ մեղադրելի ալ չէ երիտասարդ անձի մը համար, կտանները պատռելով չուան կազմեց, և անոնցմով բերդին պատուհանէն կախուելով փախչել կ'ուզէր, այլ կտաւը՝ խզեցաւ և բերդից ներքև եղող քարաժայռերուն վրայ ինկաւ, և բարձաւ մեռնալ (1194): Այս է սովորական պատմութիւնը, և ասկէ է Քարավէժ մականունին ծագումը: Այլ Կիրակոս պատմիչ կ'ըսէ, թէ ըստ այլոց կաթողիկոսի հակառակորդներէն Յովհաննէս և Անանիա գործակցութեամբ ուրիշ վեց եպիսկոպոսաց, ընկեցին զնա, որք ակն ունէին ժառանգել զաթոռն, և կը յարէ. Ջձմարիտն միայն ծածկազէտն Աստուած զիտէ (Կիր. 70): Բայց եթէ կաթողիկոսին հակառակորդներ իրենց ձեռքով չսպաննեցին երիտասարդ կաթողիկոսը, գոնէ նորա մահուան պատճառ եղան իրենց թշնամական և բռնաւորական ընթացքով և դժբաղդ երիտասարդը յուսահատութեան մղելով: Այդպէս վերջացաւ Գրիգոր Ե. կաթողիկոսի կեանքը, ուրիշ յիշատակ մը չթողլով իւր ետեւէն, բայց եթէ հակառակութեանց շնորհիւ կաթողիկոսանալը, և հակառակութեանց երեսէն մեռնելը, առանց հակառակութեանց զուլա լինիլու, այլ միայն ուրիշներու հակառակութեանց զոհ երթալով, թէ կաթողիկոսանալուն և թէ կաթողիկոսութիւնը դադարելուն մէջ: Իւր հակառակորդներուն զուլան էր Լամբրոնացին, որ իւր գրութեանց մէջ ալ անխնայ կը հարուածէ զայն, նոյն

ինքն խղճալի մահուանէն ետքը, և այդ գրութեանց տպաւորութիւնը կը մնայ տակաւին, ձախող լոյս մը սփռելով անոր անուան շուրջը, թէպէտ, ինչպէս տեսանք, իրական և դրական ամբաստանութիւն մը չձանրանար Գրիգորի կեանքին և գործերուն վրայ, իսկ իւր խակութեանն ալաւելի պարտաւոր են անոնք, որք զինքն կաթողիկոս ընելու գործակցեցան:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏ

84. Լամբրոնացիին և իրենները, եթէ չսպաննեցին, գոնէ բարեբաղդ պարագայով մը ազատեցան Քարավէժին անձէն, որ իբր օծեալ կաթողիկոս արգելք մընէր իրենց նպատակին: Այն ժողովը, որ Քարավէժը կը դատէր և անոր պաշտօնանկութիւնը կը պատրաստէր, հարկ չունեցաւ վճիռ արձակել, թէ և Լամբրոնացիին կ'ըսէ թէ արդար իրաւամբ զմանուկն նահանջեցին (Տղայ 227): Գոնէ հարկ չունեցան պաշտօնանկութիւնը գործադրել. այլ իսկոյն անցանոր կաթողիկոսի ընտրութեան: Պահլաւունիներէն կաթողիկոս ունենալու սկզբամբ և մրցակիցներու անհամաձայնութեան բնական հետեւութեամբ, ոչ Ներսէս, ոչ Յովհաննէս և ոչ Անանիա կաթողիկոսութեան պիտի չկոչուէին, և այս պատճառով ընտրուեցաւ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ, Պահլաւունի տոհմէն, Շահան զօրավարին որդին, Պահլաւունի և Շնորհալի կաթողիկոսներուն հղբօրորդին, Տղայի հօրեղբօրորդին, և Լամբրոնացիին մօրեղբայրը, ամօք ծանրացեալ և արդէն տկարացեալ 72 տարեկան ծերունի մը Լամբրոնացիին հետ ըստ ամենայնի կապուած և անոր ազդեցութեան ենթարկուած անձ մը, որով Ապիրատին կաթողիկոսութիւնը կերպով մը Լամբրոնացիի կաթողիկոսութիւն ըսել էր: Ապիրատ մականունը նոր կաթողիկոսին առաջին աշխատական անունն է, որ կիրառութենէ խափանուած չէր, և իբր մակդիր անուն գործածուած էր, Պահլաւունիներուն ժառանգական դարձած Գրիգոր անունին հետ:

85. Արեւիկայք լաւ հասկացան Ապիրատին ընտրութեան նշանակութիւնը, և այս պատճառով անդատին սկիզբէն չուզեցին ճանհալ ասոր կաթողիկոսութիւնը: Այդ միջոցին Քարավէժին պաշտօնանկութիւնը դիւրացնելու համար, ժողովը գիր մը ուղղած էր Արեւիկայներուն, գիր մըն ալ Լիոնի կողմէն գրուած էր և եպիսկոպոս մըն ալ պատգամաւոր ղրկուած էր, զոր արժանաւոր եպիսկոպոս կ'անուանէ Լամբրոնացիին (Տղայ 227), այլ ով ըլլալը չիշխեր: Մինչ այս մինչ այն Քարավէժի մահը լսուեցաւ և Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը հաշակուեցաւ: Արեւիկայք բացէրաց միւրժեցին

ինքն խղճալի մահուանէն ետքը, և այդ գրութեանց տպաւորութիւնը կը մնայ տակաւին, ձախող լոյս մը սփռելով անոր անուան շուրջը, թէպէտ, ինչպէս տեսանք, իրական և դրական ամբաստանութիւն մը չձանրանար Գրիգորի կեանքին և գործերուն վրայ, իսկ իւր խակութեանն ալաւելի պարտաւոր են անոնք, որք զինքն կաթողիկոս ընելու գործակցեցան:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏ

84. Լամբրոնացիին և իրենները, եթէ չսպաննեցին, գոնէ բարեբաղդ պարագայով մը ազատեցան Քարավէժին անձէն, որ իբր օծեալ կաթողիկոս արգելք մընէր իրենց նպատակին: Այն ժողովը, որ Քարավէժը կը դատէր և անոր պաշտօնանկութիւնը կը պատրաստէր, հարկ չունեցաւ վճիռ արձակել, թէ և Լամբրոնացիին կ'ըսէ թէ արդար իրաւամբ զմանուկն նահանջեցին (Տղայ 227): Գոնէ հարկ չունեցան պաշտօնանկութիւնը գործադրել. այլ իսկոյն անցանոր կաթողիկոսի ընտրութեան: Պահլաւունիներէն կաթողիկոս ունենալու սկզբամբ և մրցակիցներու անհամաձայնութեան բնական հետեւութեամբ, ոչ Ներսէս, ոչ Յովհաննէս և ոչ Անանիա կաթողիկոսութեան պիտի չլիջուէին, և այս պատճառով ընտրուեցաւ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ, Պահլաւունի տոհմէն, Շահան զօրավարին որդին, Պահլաւունի և Շնորհալի կաթողիկոսներուն հղբօրորդին, Տղայի հօրեղբօրորդին, և Լամբրոնացիին մօրեղբայրը, ամօք ծանրացեալ և արդէն տկարացեալ 72 տարեկան ծերունի մը Լամբրոնացիին հետ ըստ ամենայնի կապուած և անոր ազդեցութեան ենթարկուած անձ մը, որով Ապիրատին կաթողիկոսութիւնը կերպով մը Լամբրոնացիի կաթողիկոսութիւն ըսել էր: Ապիրատ մականունը նոր կաթողիկոսին առաջին աշխատական անունն է, որ կիրառութենէ խափանուած չէր, և իբր մակդիր անուն գործածուած էր, Պահլաւունիներուն ժառանգական դարձած Գրիգոր անունին հետ:

85. Արեւիկայք լաւ հասկացան Ապիրատին ընտրութեան նշանակութիւնը, և այս պատճառով անդատին սկիզբէն չուզեցին ճանհալ ասոր կաթողիկոսութիւնը: Այդ միջոցին Քարավէժին պաշտօնանկութիւնը դիւրացնելու համար, ժողովը գիր մը ուղղած էր Արեւիկայներուն, գիր մըն ալ Լիոնի կողմէն գրուած էր և եպիսկոպոս մըն ալ պատգամաւոր ղրկուած էր, զոր արժանաւոր եպիսկոպոս կ'անուանէ Լամբրոնացիին (Տղայ 227), այլ ով ըլլալը չիշեր: Մինչ այս մինչ այն Քարավէժի մահը լսուեցաւ և Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը հաշակուեցաւ: Արեւիկայք բացէրաց միւրժեցին

զայն. և կաթողիկոսական աթոռին ուղղութիւնը փոխելու համար զրեցին Լևոնին, որ փոխանակ Պահլաւունիններէն կամ անոնց մերձաւորներէն մէկը ընտրելու, կաթողիկոսութեան աթոռը բարձրացնէ Անույ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը. և որովհետեւ նոր ուղղութեան գլխաւոր զրդիչը Տարսոնի Ներսէս արքեպիսկոպոսն էր, յայտնապէս ամբաստանեցին զայն իբր օտարասէր և օտարացեալ, ազգային եկեղեցւոյ կանոնները և աւանդութիւնները և ծէսերը անարգող. և ինքնազուլի նորութիւններ մուծանող. և խնդրեցին որ իսպառ հեռացուի կաթողիկոսարանին գործերէն և իշխանին խորհրդակցութիւնէն: Միանգամայն իրենց գիրերը տանելու և միտքերնին աւելի լաւ բացադրելու համար վարդապետ մն ալ ուղարկեցին, որուն անունը անծանօթ մնացած է. իսկ Լամբրոնացիին կը գրէ. զմեզ յանդուգն ընտանով զրպարտեցին հրեշտակութեամբ միոյ մոնոզոնի, որոյ և անունն Աստուծոյ էր գիտելի (Տղայ 228): Լևոն որ չէր ուզեր երկու կողմերն ալ կոտրել, Ապիրատին կաթողիկոսութիւնը պաշտպանեց և Անեցին կաթողիկոսացնել չուզեց, թէպէտ Արեւելեայք կանխած էին և զայն կաթողիկոս հռչակած էին: Միայն Լամբրոնացիին եռանդը չափաւորելու համար, Հիթումի ձեռօք ազդարարութիւն և հրաման ուղղեց, որպէսզի միութենական գայթակղեցուցիչ ճիգերէ ետ կենայ, և կաթողիկոսարանի և պալատի գործերէն քաշուի, զոնէ առժամեայ և առերևոյթ կերպով, զի ինչպէս յետագայ եղելութիւններէն ալ պիտի երևնայ, Լևոնի և Լամբրոնացիի ներքին մտերմութիւնը երբեք չբաղ-րեցաւ:

86. Բայց այսչափ ալ ծանր եկաւ Լամբրոնացիին, որ այնչափ բուռն եռանդով միութենական գործին կը հետեւէր, և նոյնչափ և աւելի բուռն կերպով Արեւելեայներուն դէմ հակառակութիւն կը տածէր, և մասնաւորապէս անոնց պետին Տուտէորդի վարդապետին դէմ: Այդ առթիւ գրեց Լևոնին այն նամակը որ մեզի ալ հասած է, և որ աւելի թշնամանողական է քան պաշտպանողական, թէպէտ նպատակը իւր պաշտպանութիւնն է եղած: Նամակին թուականն է Գունդ Հեռիի կամ Հենրիկոս-կոմսին պատգամաւորութեամբ Տարսոն եկած տարին (Տղայ 231), որ ըստ Մմբատայ (Մմբ. 105) կ'իյնայ Ապիրատի ընտրութեան յաջորդ տարին (1195): Լամբրոնացին այդ նամակով ոչ միայն Ձորոյ-գետացիները կը թշնամանէ և կը նախատէ, այլ և իրենց ընտրած Անեցին, և վախճանեալ Քարավէժի յիշատակը, և նոյնիսկ Լևոն իշխանը, որ զիջողութեամբ կը վարուէր Արեւելայց հետ: Իւր եղբօր Հիթում իշխանի ձեռօք ընդունած ազդարարութիւնը յիշելով կ'ըսէ, թէ Լևոն դատած է զինքն իբր անկարգ և անօգուտ,

և իւր ուղղութիւնը իբր երանեալ հարց շաւիղէն օտար, և թէ այս կերպով իրեն հայրապետութեան արժանի չլինելը հասկացուցած, և նոյն ինքն Լևոնի անունին արատ բերելը իմացուցած, և եթէ շարունակէ, ունեցած պատիւն ալ կորսնցնելու վտանգը զգացուցած, Լամբրոնացին բացէբաց կը մերժէ սխալուած լինելու ենթադրութիւնը, և ինքըզինքը փարիսեցիներէ զրպարտուած Յիսուսին հետ կը բաղդատէ: Իւր վրայ խօսուած ամբաստանութիւններուն անցնելով կը յիշէ նախ քահանայական մետաքսեայ զգեստով և բացաւ զլիսով և առաջի ժողովրդեան պատարագելը, և կը ծաղրէ Հաղբատացւոց վեղարով և փիլոնով և վարագոյրի ներքև պատարագելը (Տղայ 218). յետոյ կը յիշէ ընդամենայն քրիստոնեայա անխտիր հաղորդելը, և կը պարծենայ թէ իրեն համար, է Հայն որպէս զԼատինացին, և Լատինացին որպէս զՀելլենացին, և Հելլենացին որպէս զԵգիպտացին, և Եգիպտացին որպէս զասորին. և կը յարէ թէ ընդ իւրաքանչիւրսն որ միմեանց թշնամիք են, խառնիմք (Տղայ 220): Յայդմ Լամբրոնացին հակասութեան մէջ կ'իյնար, եթէ մի կամ միւս կողմ կը յարէր ըստ բերման, և եթէ, զիրար նզովողները հաւասարապէս ուղղափառ կը կարծէր, բոլոր ըսածնին ընդունելով: Իւր միութենական ձգտումները զինքը կը յորդորէին անխտիր յոյնին կամ լատինին յարելու, անոնց ըսածներուն համակերպելով. մինչ մեզի ընդունելի և մեր եկեղեցւոյն հոգւոյն համաձայն է. որ օտար եկեղեցիներու հետ հաղորդութեան մէջ լինինք, երբ նոքա մեր ուղղութեան մօտենան, և ոչ թէ մեք մօտենանք անոնց ուղղութեան և կերպով մը մուրանք որ մեզ իրենց հաղորդութեան ընդունեն, և ընդունուելու համար պայմաններ առաջարկեն, և մեք պարտաւորուինք այն պայմաններուն հպատակիլ:

87. Լամբրոնացւոյն այդ նամակը ժամանակին հոգւոյն և միութենական խնդրոյն ճշգրիտ գաղափարը տալուն, քանի մը մանր քաղուածներ ևս ընել աւելորդ էմք սեպել: Լամբրոնացին իւր պաշտպանութեան համար կը յիշէ իրեն համախոհ անձերը, և զանոնք կը դիմադրէ Ձորոյգետացւոց: Իւր բարեկամներն են, Վասպուրականէն Ստեփանոս եպիսկոպոս Տիրացու մականուանեալ և Գէորգ և Ստեփանոս և Քրիստոստուր և Տիմոթէոս ճշգնաւոր վարդապետք Վարազայ, Տարոնէն Նսայի եպիսկոպոս և Թէոդորոս վարժապետ, Եկեղեցեաց գաւառէն Սեպուհոյ միաբանք. ասոնցմէ զատ Խաչենոյ իշխանք որ իւր աշակերտ Յովսէփը Աղուանից կաթողիկոս էին ընտրած, Անտիոքայ լատիններ և յոյներ որ զինքն իբր նոր Պողոս Տարսնացի բարեհամբաւեր են, Ասորւոց պատրիարքը որ իրեն պատուաւոր թուղթ

միութիւն ալ տեղի չունենար, ինչոր Լամբրոնացիին կը պաշտպանէր: Սակայն Լևոնի ուղղութիւնը սոսկ արտաքին էր, Լատինները կամ Յոյները խաբել, թագը ստանալ, և անով բոլոր հայ իշխաններու գլուխ լինել, և երբ զօրանայ այն ատեն իւր ազգային դիրքը պաշտպանել: Իսկ Լամբրոնացիին իբր եկեղեցական անձ, կեղծօք գործել չէր ուզեր, այլ սրտով ու հոգւով միաբանութիւն մը հաստատել և զայն անխախտ պահել: Անոր համար, համաձայն էր Լևոնի երբ կը պաշտպանէր, անհամաձայն էր երբ Լևոն առերես և անկատար միութեամբ կը գոհանար: Լևոնի պէտք էին Արևելիայը, զի իբրև Հայոց թագաւոր կրնար օր մը իւր իշխանութիւնը մինչև այն կողմերը ընդարձակել, եթէ այնտեղ իրեն կապուած ազգայիններ ունենար: Սակայն Արևելիայը ալ կէս առ կէս գործերու վստահութիւննին կորսնցուցած էին, և միանգամ ընդմիշտ Պահլաւունեաց տունէն դայթակղած էին: Լամբրոնացիին կոսկածելի էր, Ապիրատ վստահութիւն չէր ազդեր, Անեցիին Բարսիլ եթէ կաթողիկոսանար, կարող էր ազգային եկեղեցւոյն ինքնուրոյնութիւնը պահպանել: Ուստի կը պահանջէին որ Անեցիին կաթողիկոս ըլլայ, և իրենք զայն հռչակած լինելով, այլևս անկէ չբաժնուեցան, և այն ժամանակէ (1195) Արևելիայը Կիլիկիացոց հետ յարաբերութիւննին խզեցին, և այնպէս մնացին մինչև որ յարաբերութիւնը վերանորոգուեցաւ Յովհաննէս Մեծաբարոյի ժամանակ Հայ Ուղղելեանց միջնորդութեամբ, Բարսիլ Անեցիի մեռնելէն ետքը:

89. Ապիրատ կաթողիկոսի ժամանակին նկարագիրը բոլորովին անհաստատ կերպարան մը առաւ ըստ եկեղեցականին, վասն զի Հայիր ամին կողմեր ձգտելով, կարծես թէ և ոչ մի կողմ կըրցան հսկիլ իրօք և արդեամբ: Սակայն արտաքին առջև կարևոր դիրք մը ունենալ կը կարծուէին, և Հայոց բարեկամութիւնը ամենէն բաղձացուած էր: Ասորիք որք մինչև այն ատեն ազատ կաթողիկոսութիւն մըն էին, այս միջոցին Հայոց հովանաւորութեան ներքև մտան: Ժամանակին Ասորւոց կաթողիկոսն էր Միքայէլ, այլ իրեն դէմ ելաւ Յովհաննէս, որ յառաջ կը կոչուէր Թէոգորոս Բարվհեբոն, և զօրացաւ Լևոնի օգնութեամբ, Հոռմկլայի մէջ հաստատուեցաւ, և քաղաքականապէս և եկեղեցականապէս Հայոց գերիշխանութիւնը ընդունեցաւ, և այսպէս շարունակուեցաւ այնուհետև: Յոյներ աղէկ աչքով չէին նայեր Հայոց և Լատինաց մերձաւորութեան վրայ, և Ալեքսիս Անգեղոս, որ Իսահակ եղբայրը կուրացնելով անոր տեղը անցած էր (1195) ըսկսաւ սաստիկ կերպով Հայերը հալածել բոլոր իւր կայսերութեան մէջ, որուն մաս կը կազմէին տակաւին Կիլիկիոյ զանազան գա-

ւառները: Բռնի կրկնամկրտութիւններ, կրկնաձեռնադրութիւններ, հալածանքներ և տանջանքներ այնչափ շատցան, որ Լևոն և Աւարատ հարկ սեպեցին ուղղակի բանակցութեան մտնելով յարաբերութիւնները քաղցրացնել և ազգայնոց հանգստութիւնը ապահովել: Բանակցութեանց համար պատգամաւոր ընտրուեցաւ Ներսէս Լամբրոնացի, Յոյներու հին բարեկամ մը, որ միաբանասէր ձգտումներով լեցուն Կոստանդնուպոլիս գնաց (1196), և յուսաց թէ կարող պիտի լինի յաջող ելք մը ունենալ: Սմբատ կը գրէ թէ Լամբրոնացին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ բանակցութիւններ ունեցաւ Յունաց իմաստուններուն հետ և հաւանեցոյց զնոսա խելօքն իւրովը (Սմբ. 109), այլ ուրիշ տեղեկութիւններ կը ցուցնեն թէ ապարդիւն փնային Լամբրոնացիին ջանքերը, զի Յոյներ ևսքանդակա բարձրացուցած էին իրենց առաջարկները և նախկին ինն գլուխները առաւելօք կը պահանջէին: Լամբրոնացին ձեռնուռնայն դառնալով սաստիկ ցաւ դգաց Յունաց վրայ, և ձախող փորձառութենէն զգացուած չափաւորեց իւր սրտաբաց ձգտումները, և իմացաւ թէ այն ուղղութիւնը և այն աստուածային սէրը, որ պէտք է նախադահէ ամեն եկեղեցական գործերու, յարգուած չէ հաւասարապէս ամեն եկեղեցիներէ: Ինքն իսկ կը գրէ թէ գտաւ Յոյները հրեական կամօք ընդ նիւթս կապեալ, և խոստովանի. Սորջացեալ ի հոգեւոր կամս մեր դարձաք յիմաստախոհ յուսոյ սոցա ամօթով (Սիւսուան 465): Այն ատեն չզղջաց թերևս իւր եղբայրակից վարդապետներուն դէմ ըրած բռնն յարձակումներուն վրայ: Այդ ժամանակէ ետքը Լամբրոնացիին գրութեանց մէջ չեմք տեսներ այլ ևս իւր առաջին ժամանակաց բռնն լեղուն:

90. Սոյն միջոցին կ'իյնայ նոր ծաղագատիկ մը (1197), Հայոց և Յունաց տոմարական տարբերութեան պատճառով, որուն նախընթացը տեղի ունեցեր էր Վկայասէրի օրով (1102): Հայոց ուրիշ եկեղեցիներէ ունեցած տարբերութեանց ամէնէն անշահակն է այս, որ ոչ ծիսական և ոչ դաւանական կարևորութիւն ունի, այլ պարզապէս տոմարական հաշիւներու տարբերութենէ կը ծագի, որուն ծագումն ալ դարձեալ յունական է, էաս Աղէքսանդրացւոյն և Իրիոն Բիւզանդացւոյն գրութիւններէն առջև եկած: Միութենական ձգտմանց մէջ առաջին կէտերէն մին պէտք էր լինէր, որ Հայերը չբաժնուէին Լատիններէն և Յոյներէն Քրիստոսի յարութեան յիշատակին օրուան համար. և մանաւանդ սոյն միջոցին՝ Լևոնի և Լամբրոնացիի դիտումներուն շատ համաձայն պիտի լինէր որ Հայեր հրաժարէին իրենց տարբերեալ զատիկէն, բայց բոլորովին հակառակն եղաւ: Կիլիկիա ամբողջ իւր տարբեր զատիկը տօնեց ուրիշներէն շաբաթ մը ետքը, և զայն Յունաց և

Լատինաց և բոլոր օտարաց դէմ պաշտպանեց: Դիտելի է որ Լամբրոնացիին կը գտնուէր Կոստանդնուպոլիս, իւր ապարդիւն պատգամաւորութեան մէջ, և սիրտ չունեցաւ նոյն միջոցին Հայոց կողմէ զիջողութիւններ թելադրել: Ծռազատիկի պատճառով շփոթութիւններ տեղի ունեցան Վրաց հետ ալ, որէ ըսել Արևելեայ Հայոց սահմաններուն մէջ, ուր Վրացիք հայ եկեղեցի մը այրեցին 40 անձերով, այլ պարտաւորութեան եկեղեցւոյն համար 100,000 և 40 անձերուն համար 40,000 տարեկան տուգանք վճարել: Երուսաղէմի մէջ ալ նոյն շփոթութիւններ պատահեցան, այլ Հայեր կըցան ամեն կողմ իրենց սովորութիւնը պաշտպանել:

91. Այդ գործին ժամանակակից է Լամբրոնացիին թուղթը առ Ոսկան Անտիոքացի, արդելական ճգնաւոր, որ բերան եղած էր Անտիոքի յոյն եկեղեցականաց, որք Հայ եկեղեցւոյն քահանայութիւնը առնչինչ համարելով, կրկին կը պաշտէին Հայոց վրայ թէ մկրտութեան և թէ ձեռնադրութեան խորհուրդները, ինչպէս ուրիշ տեղ ալ յիշած եմք: Այսպիսիներուն պատճառները երեք էին. նախ որ Հայեր մի ընութիւն կ'ըսէին և Քաղկեդոնի ժողովը չէին ընդուններ, երկրորդ որ Հայոց կաթողիկոսները յոյներէն ձեռնադրութիւն չէին առնուր. երրորդ որ ս. Սահակ Պարթևի տեսիլքն ալ հաստատած էր հայոց քահանայապետութեան դադարումը: Լամբրոնացիին այդ անարգանքներուն դէմ չկրցաւ ժոյժ ունել, և անոր որ ուրիշ առիթներու մէջ շատ դիւրամէտ էր Հայերը ստորնացնելու և օտարը բարձրացնելու, այս անգամ կարի իսկ վշտացած Յունաց չափազանցութենէն, ամենայն զօրութեամբ կը պընդէ, թէ Հայոց եկեղեցւոյ քահանայութիւնն ու քահանայապետութիւնը ամբողջական և հաստատուն են, թէ մի ընութիւն ըսել սխալ չէ, թէ Քաղկեդոնի ժողովը չընդունել մոլորութիւն չէ, թէ Յոյներէն ձեռնադրութիւն ընդունելու պարտք չկայ, թէ Ս. Սահակի տեսիլքը քահանայապետութեան Լուսաւորչի ցեղէն դադարելուն համար է, եթէ երբեք տեսիլքին պատմութիւնը ճշմարիտ է, վասն զի Խորենացիին զայն չպատմելու Լամբրոնացիին առ Ոսկան նամակին դիմաց աւելի կ'ողորորումք մեք, քան նորա առ Լևոն նամակին ընթերցմամբ: Տարբերութեանց պատճառն ալ փոքրիշատէ ակնարկեցինք, և մխիթարական է մեզ դիտել՝ թէ իւր վերջին օրերուն մէջ Լամբրոնացիին շատ տարբեր կերպով սկսաւ կըշռել Հայոց եկեղեցւոյն կացութիւնը և նորա օտար եկեղեցեաց հետ միանալուն խնդիրը, մանաւանդ երբ վիրաւորեալ անձնականութեան բուռն կիրքերն ալ սկսան մեղմանալ:

92. Կը մնայ մեզ այստեղ Լևոնի թագադրութեան վրայ խօսել, ոչ գործին քաղաքական տեսակէտէն՝ որ մեզ չպատկանիր,

այլ գործին պարզապէս եկեղեցական կողմէն, զի այդ պատուոյն իբր պայման հարկ եղաւ եկեղեցական միութիւն կնքել, և այնուհետեւ արքունական թագը ընդունել, Լեոն Տաւրոսեան հայ իշխանաց իշխանապետն էր, այլ պատուով և աստիճանով աւելի ինչ չունէր. և կը փափագէր թագաւոր անունը ստանալ: Տասուերկու տարիէ ի վեր որ իշխանապետութիւնը ժառանգած էր եղբօրմէն, շատ ընդարձակած էր իւր սահմանները, աճեցուցած էր զօրութիւնը, և կարեւոր անձնաւորութիւն մը դարձած Արեւելքի մէջ: Ոչ Լատիններու և ոչ Յոյներու հպատակ էր, և ոչ ալ հարկատու, այլ բնական կերպով մը ճանչնար մեծագոյն և հզօրագոյն վեհապետներու գերակշռութիւնը: Միթէ՞ չէր կրնար Լեոն իւրովի առնուլ թագաւորի անունն ու աստիճանը, որուն կը փափագէր: Ի հարկէ կրնար, զի ոչ ումեք համար սալու պարտաւոր էր, այլ կարող էր իւր դէմ հակառակութիւն շարժել, կարող էր նոյն ինքն իշխաններուն նախանձը գրգռել, և եթէ թէ և թիկունք չունենար, կարող էր իւր ձեռնարկութեան մէջ ձախողել: Այս պատճառներով իւր նպատակին հասնելու համար անխտիր նոյն ժամանակի վեհապետներուն կը դիմէր, և իւրաքանչիւրին սիրտը շահելու կաշխատէր: Ասոնք էին Յունաց կայսրը, Գերմանաց կայսրը՝ և Հռովմի պապը: Առաջին անգամ գերմանիոյ կայսրը՝ Թագաւորութեան անուն և աստիճան և պատիւ տալու խոստումն ըրած էր (1190), և եթէ իւր և որդւոյն մահերը և խաչակիրներուն տկարանալը հետզհետէ յաջորդած չըլլային, նոյն ատեն Փրեդերիկոս իւր խոստումը կատարած կը լինէր, և Հայոց և Լեոնի երկար տագնապալից հետամտութեան տեղի չէր փնար: Փրեդերիկոսի խոստումէն մինչև Լեոնի հանդիսաւոր պսակուելը ինը տարիներ անցան (1190-1199), և այդ միջոցին տեղի ունեցած բոլոր դիպուածներ, որ սերտ կապակցութիւն ունեն նոյն նպատակին հետ: Քաղաքական և եկեղեցական ամեն գործողութիւններ կը դիտեն միայն Լեոնի թագադրութիւնը դիւրացնել և ապահովել: Իւր բարեկամներ կ'աշխատին իրեն նպաստել, իւր թշնամիք կ'ուզեն դայն խափանել, Արեւելայք ալ գիտեն թէ ինչ բանի համար կը մշակուի հայ եկեղեցւոյն օտար եկեղեցեաց հետ միութեան հարցը, և բացէքաց կը պատասխանեն, թէ ազգը պէտք չունի պատիւի մը որ եկեղեցին զոհելով ձեռք պիտի բերուի:

93. Լեոնի թագը, ինչպէս երեք կողմէ խնդրուեցաւ, նոյնպէս ալ երեք կողմէ տրուեցաւ: Յունաց կայսրէն թագ խնդրելու բանակցութիւնը օտար չէր Լամբրոնացիին պատգամաւորութենէն, որուն կ'ընկերանային Հալկամ և Բակուրան և Պօղոս իշխաններ (Սմբ. 109): Այն անգամ պատգամաւորութիւնը գործը չվերջա-

ցուց, այլ երբ քիչ ետքը գերմանաց կողմէն թագի տուուչու-
թիւնը եղաւ, Ալեքսիս Անգեղոս չուզեց որ Հայերը իրմէ դատ-
ւին, ինքն ալ յղեց արքունական նշանները, և ըստ Կիրակոսի յոր-
դորեց իսկ զԼեոն որ լատինաց տուածէն աւելի իւր տուածը գոր-
ծածէ, զի առմսղ հուպ ես քան թէ ի Հռոմ (Կիր. 76): Իսկ Գերմանաց կայ-
րեր տուած թագը յղուած էր գերմանացի բանակին հետ ի Պըտ-
դոմայիս, և Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Սոյ յատկապէս այնտեղ
ղրկուեցաւ թագը բերելու. ինչպէս ալ եղաւ, թագին հետ եկաւ.
յատկապէս յղեալ լատին արքեպիսկոպոս մը, որ պաշտօն ունէր
կայսեր և պապին կողմանէ Լեոնի հետ բանակեցել և յարաբե-
րութեանց պայմանները կնքել: Այդ երկու առաքումները տեղի
ունեցան ծաղատիկին յաջորդ տարին (1198), և Լամբրոնա-
ցին իւր յիշատակութեանց մէջ կ'ըսէ թէ արեւմտեան և արեւե-
լեան կայսերը պսակեցին զԼեոն քարամբ պատուականս յեկեղեցին Տար-
սոնի որ իմ անարժանութեամբս հովուի (Սիս. 469): Սակայն այդ Տար-
սոնի եկեղեցւոյն մէջ կատարուածը վերջնական օծումն ու թա-
գադրութիւնը չէ, պաշտօնական խոստումն է, և թեթեւ օրհնու-
թիւնն է, որով Լեոն թէպէտ Բրիտոսպսակ կը կոչուի, սակայն
մեծագոյն և վերջնական հանդիսութիւնը վերապահուած է, և աշ-
խարհագումար ժողովով պիպի կատարուի յետոյ, և մեք գիտեմք
թէ այն հանդէսին ներկայ չեր Լամբրոնացին Ներսէս, Տարսոնի
և Լամբրոնի արքեպիսկոպոս, զի հանդէսին ներկաները իւր եր-
կու յաջորդներն են, Վարդան արքեպիսկոպոս Լամբրոնի և Ստե-
փանոս արքեպիսկոպոս Տարսոնի (Սրբ. 110): Վերջին տուուչու-
թիւնը պիտի կատարուի Հռոմի պապին արտօնութեամբ, այն որ
արեւմտեան եկեղեցականութեան գլուխն էր, և նոյն իսկ Գերմա-
նիոյ կայսրներուն թագադրութիւնն օրհնողը և արտօնողը: Լեոնի
փառքը պիտի լրանար պապական իշխանութեամբ պսակուելով:

94. Թագը ընդունելու գործողութիւնը էր նոյն իսկ արեւմտեան-
ներուն լեզուով զգեստաւորութիւն (Snoes titura) կոչուածը, որով
թագ և իշխանութիւն ընդունողը կը համարուէր ստորագրեալ և
աւատական հպատակ տուողին: Արեւմտեան կայսրներ իրենց իշ-
խաններուն վրայ ուրիշ միջամտութիւն չունէին, բայց եթէ ա-
նոնց իշխանութիւն տալ կամ բաշխել, որ է վաւերացնել, զի այլով
ամենայնիւ, անոնք իրենց երկիրներուն ազատ վարիչներն էին:
Իսկ այն որ հպատակն էր՝ պարտաւոր էր ընդունել այն պայման-
ները, զոր գերիշխանը կը դնէր, և իւր իշխանական իրաւանց
պահպանութիւնն ալ անոր հաճութեան կը պարտէր: Լեոն ալ Ա-
րեւմտաքի կայսրէն և պապէն թագ ընդունելով, պէտք էր մտնէր
արեւմտաքի գերիշխանութեան տակ, նոյն կերպով որով մտած էին

արևմտեայ իշխանները և արևելեան լատին իշխանները: Կայսրն քաղաքականապէս և պապն եկեղեցականապէս գերիշխանութիւն մը ստացած պիտի լինէին, և որովհետեւ նոր ինչ էր օտար ազգէ և եկեղեցիէ աւատական հպատակ մը ունենալ, հարկ էր որ յառաջագոյն պայմանները ճշտուէին, և ահա թէ ինչու տեղի կ'ունենան պաշտօնական բանակցութիւնք և կը տեսնեն երկարատեւ, երկու տարի, և այդ միջոցին երկու կողմանք ալ կը յառաջին քայլաքայլ խզումի վտանգէն վախճալով: Այս կերպով կ'արդարանան այն շփոթ պատմութիւնք, որք մի կողմանէ Լևոնը 1197-ին պսակուած կ'ինթադրեն, և միւս կողմէն 1199 տարւոյ սկիզբը կը յետաձգեն պսակուելը: Կայսեր կողմանէ բանակցութիւնք շատ երկար չեղան, ամենայն ինչ քաղաքական և արտաքին էր. ինչ որ ուրիշներու համար կայր, պէտք էր Հայոց համար ալ արժէր, եթէ պարագայը ներէին որ Արևելեանք Արևմտեաններուն հետ յարաբերութիւն ունենային, թէ ոչ ամենայն ինչ ինքնին կը խափանուէր:

95. Նոյնպէս չէին եկեղեցական յարաբերութիւնները. հոգևոր յարաբերութիւնք տեական կրնային ըլլալ ամէն առթի մէջ, նախընթաց օրինակ ալ չկար. վասզի Հայոց եկեղեցին ցայնվայր ոչինչ յարաբերութիւն չունէր լատին եկեղեցւոյ հետ իւր վարչութեան մասին. և ինչ որ նախընթաց 13 տարիներու մէջ (1184-1197) սկսած էր, լոկ արտաքին և պատահական և պատուասիրական էր, և հաստատուն կերպարան չունէր և երկու կողմունք ալ փորձեր կը կատարէին, և ոչ աւելի: Պաշտօնական բանակցութեանց սկիզբը պէտք է դնել նոյն տարին. յորում Լևոն առաջին անգամ իբր պսակեալ կը յիշուի (1197), և այս պաշտօնական բանակցութեանց պայմանները հարկ էր Հայոց կողմանէ եկեղեցական ժողովով մը նախապատրաստել, և կը կարծենք թէ այս իսկ է այն որ սովորաբար կը կոչուի ժողով Տարսոնի ՈՒԶ թուին, զոր կը սիրենք ընթեռնուլ ՈՒԶ (1197), զի ՈՒԶ-1177 թուին, ոչ Տարսոն Հայոց էր, ոչ Լևոն իշխան կար, և ոչ Լևոն քրիստոսապսակ թագաւոր էր, և ոչ Տարսոնի մէջ ժողով գումարուած էր, ինչպէս Հռոմկլայի ժողովին առթիւ խօսեցանք (յօդ. 65): Լամբրոնացիին ճարտարարուեստ ատենաբանութիւնն ալ, եթէ լոկ զրական երկասիրութիւն մը չէ, կամ եթէ հրապարակ չեւած պատրաստութիւն մը չէ, կրնայ յարմարիլ սոյն տարւոյ պարագաներուն և կարևոր նպատակին: Իսկ Շնորհալիի եղբօր որդի Գրիգոր կաթողիկոսն ալ, որ կը յիշուի խորագիրին մէջ, կը լինի Շահան եղբօրորդին Ապիրատը, և ոչ Վասիլ եղբօր որդին Տղայն: Նմա կուղղէ ատենաբանն իւր խօսքը, Ով Յիսուսի փոխան ի մէջ մեր. իսկ

նոր Զօրաբաբէլը, որ յարեւմտից յարեալս ձգեաց զընդարձակութիւն ձեռինն կըլինի Լեոն (Տղայ 136): Իսկ ծեր և ղատաւոր անուամբ քննադատուածը կը լինի անշուշտ Տուտէորդին ու տառից զրոյթեամբ հակառակութիւնը կ'արծարծէ (Տղայ 132): Առեւտրաբանութեան մեծագոյն մասը ընդհանուր կերպով միութեան պաշտպանութիւն է առանց որոշելու թէ որու հետ և ինչ բանի մէջ, Նւ իրօք ալ Լեւոնի փնտրածը որեւէ միութիւն մընէր, և պարագայներ անտարբեր էին իրեն համար:

96. Լամբրոնացիին մասնաւորութեանց իջնելով, միառմի յառաջ կը բերէ որչափ ինչ խնդիրներ կային մէջտեղ: 1. Երկու բնութեանց բացատրութիւնը, յորում մեր և այլոց ազգաց համամիա լինելը ապացուցանելով, կերպով մը կը թելադրէ անոնց բացատրութիւնը ընդունել: որով մեք խաղաղարարի վարձքը ընդունած կը լինիմք: 2. բաժակի նիւթին տարբերութիւնը, զի հացին խմորուն կամ անխմոր լինելը փոփոխակի Յունաց և Լատինաց նմանելով, դժուարին կ'ըլլար որ կողմին երթալնիս որոշել, ուստի ջուրին վրայ կը պնդէ, և կ'ըսէ թէ քանի որ գինիի կազմութեան մի տարրը ջուր է, ջուր աւելցնելն ալ կրնայ ընդունուիլ: 3. Ծնունդի տօնին համար կ'ըսէ, թէ պէտք է մէկտեղ տօնուի, ինչպէս ի միասին կը տօնուի յարութիւնը: Ուրիշ մասնաւոր խնդիրներու ակնարկներ աւելի թեթեւ կերպով կատարուած են: Մեք իբրեւ հաստատուն չեմք ուզեր պնդել թէ Լամբրոնացիին ատենաբանութիւնը Տարսնի ժողովին մէջ արտասանուած ըլլայ, վասնզի կը զգամք թէ ատենաբանութեան ընդհանուր հոգին աւելի Յունաց քան թէ Լատինաց հետ միութեան նպատակին կը ծառայէ: Բայց միւս կողմէն ալ կը դիտեմք, թէ միութեան խընդիրը, ինչպէս վերագոյնդ ալ ցուցուցինք, Լամբրոնացիին միտքին մէջ համահաւասար է թէ Յունաց և թէ Լատինաց համար, և ինչ որ միոյն համար կը խօսէր միւսին համար ալ կ'արժէր, բաւական էր որ ջնջուէր Հայ եկեղեցւոյն կղզիացեալ կացութիւնը, որուն ոգւով չափ հակառակողն էր: Կը նկատեմք դարձեալ թէ յիշեալ թուականը (1197), Լամբրոնացիին Կոստանդնուպօլսէ դառնալուն և Ալեքսիս Անգեղոսէ թագ ակնկալելուն տարին է. և Յունաց հետ միութեան խնդիրն ալ ժամանակին խնդիրը լինելէ չէր դադարած:

97. Լամբրոնացիին ատենաբանութեան նման, ժամանակն անորոշ և որոշելը դժուար գրութիւն մընալ, Յունաց ինն զրուխներուն պատասխանն է, որ Տարսնի ժողովի անուամբ և նոյնպէս Ուիլ 1177 թուականով կը գտնուի յօրինուած (Կալ. Պատմ. 331): Եթէ այդ պատասխանները Հոռմկլայի (1179) ժողովին չեն կրնար

պատկանիլ, վասնզի ինն գլուխներ այն ժողովին մէջ նկատի չառնուեցան, ապա յարմարագոյն է կարծիլ թէ Տարսոնի ժողովին (1197) գործերուն կը պատկանին: Պատասխանները այսպէս դրուած են. 1. Եւտիքէսը կը նշուվեմք. իսկ Դէոսկորոսի համար պէտք է որ նախ նորա գրութեանց մոլորեալ լինելը հաստատուի: 2. Քրիստոսի ընտրութիւնը մի յերկուց ըսելով, երկուութիւնը ընդունած կը լինիմք: 3. Որ խաչեցարի ձևը Ս. Հայրերէն առած եմք: 4. Տօներու օրերը տօները չեն փոփոխեր, այլ եթէ Յոյնք հայոց խնդիրները կատարեն, Հայերն ալ պատրաստ են այդ կէտին վրայ ղիջողութիւն ընել: 5. Եթէ ձէթ դիւրագիւտ լինի, միւսունը անով կը պատրաստեն: 6. Հատինք ալ անխմոր կը պատարագեն, ուստի Հայք բաղարջը կը պահեն: Իսկ բաժակին ջուր կը խառնեն, եթէ Յոյնք Հայոց խնդիրները կատարեն: 7. Երբոր ընդարձակ եկեղեցիներ շինելու կարողութիւն ունենան, ժողովուրդը ներս կ'առնեն: 8. Երբոր տեսնեն որ վերջին չորս ժողովներ առջի երեքին միաբան են, անոնք ալ կ'ընդունին: 9. Հայոց կաթողիկոսութիւնը Յունաց կայսրէն ընդունել յանձն կ'առնուն, եթէ Յոյնք Հայոց տան Անտիոքի պատրիարքութիւնը: Յունաց ինը գլուխներուն այդ պատասխանները տալէ ետքը Հայոց կողմանէ ալ եօթը գլուխներ կ'առաջարկուին Յոյներուն: 1. Ո՛հողցեալք կանոնական ազաշխարութիւնը լրացնելէ յետոյ աստիճան ընդունին: 2. Ապաշխարողաց համար դրուած կանոններ խստիւ պաշտպանուին: 3. Մալեալներ և կըրճատեալներ եկեղեցականութեան չընդունուին: 4. Պատարագի հացը բաղարջ գործածեն: 5. Պատարագի ֆաղորդները հողի տակ չթաղեն և բաժակին տաք ջուր չխառնեն: 6. Կրօնաւորներ և քահանայներ ձուկով ու գինիով պահքը չլուծեն: 7. Հայոց կաթողիկոսները միանգամայն Անտիոքի պատրիարք ճանչցուին Յունաց համար: Այս է առաջարկեալ թուղթին համառօտութիւնը: Այս թուղթը ինչպէս և ատենաբանութիւնը, յոմանց անունը սխալած կարծելով Հռոմկալի ժողովին կը վերագրուին, յայլոց թուականը սխալած կարծելով Տարսոնի ժողովին կը տրուին, ուրիշներէն ալ իբր լոկ գրական երկասիրութիւններ կը կարծուին և ոչ երբեք ժողովական գործեր: Երեք կարծիքներն ալ ուժով փաստեր չունին, իսկ մեք աւելի հաւանական գտած ենք երկրորդ կարծիքը:

98. Վերջին միջոցին Լեոնի թագադրութեան համար կատարուած նախապատրաստական միութենական գործողութիւններէն, իրաց թողովով կասկածաւորները, աւելի ստոյգները պատմենք: Յունաց կայսեր կողմանէ թագի տուուչութիւնը կատարուեցաւ առանց պաշտօնական պայմաններու. Գերմանացւոց կայսեր կող-

մանէ ալ աւատական հպատակութեան խոստմամբ գործը վերջացաւ. աւելի երկար եղան Հռոմի պապի հետ բանակցութիւնները: Կոնրադոս կարդինալ, եպիսկոպոս Սաբինայի՝ Հռոմի մօտ և արքեպիսկոպոս Մոզուէնտիոյ ի Գերմանիա, նուիրակ եկած էր թագադրութիւնը կատարելու. այլ կը պահանջէր որ Հայք հռոմէական եկեղեցւոյ հպատակին: Մասնաւոր պայմաններ ալ ունէր. 1. Ամեն տօները ըստ ամսաթուի ընել Լատինաց նման: 2. Եկեղեցական պաշտամանց ժամանակ ժողովուրդը ներս առնել: 3. Երկու ճրագալոյցները միայն ձուլով ու ձէթով լուծել. և ոչ կաթով ու կիթով (Գիր. 75): Այս երեքին վրայ ուրիշ պատմիչ մը երկու ևս կ'աւելցնէ. 4. Մանկուոյն լատիններէն սորվեցնել: 5. Կաթողիկոսին անուամբ պարբերաբար հպատակութեան պատգամաւորներ յղել ի Հռոմ (Սիս. 466), ի հարկէ այս չափով չէին վերջանար Լատինաց պահանջները, գուցէ անոնք չեն յիշուիր Յունաց պահանջներուն հետ նոյն լինելուն համար. բայց Լատինք չէին կրնար գոնէ իրենց համար հիմնական երկու կէտերն ալ չպահանջել. 1. Հռոմի պապը եկեղեցւոյ բացարձակ իշխան ճանչնալ և 2. Հռոմայն սրբոյ և յորդոյ բղիւմը դաւանել: Եպիսկոպոսներ կը դժուարանան այսչափ պայմաններ ընդունել, և ոչ հաւանցան առնել զինդիրսն (Գիր. 75), բայց Լեոն պէտք ունէր այս պայմաններուն իւր թագադրութեան համար. ուստի պատասխանեց եպիսկոպոսներուն. դուք մի ինչ հոգսը վասն այդորիկ, սս հաճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կնդճաւորութեամբ, (Գիր. 76): Բայց լատին նուիրակը թագաւորէն աւելի կաթողիկոսին և եպիսկոպոսներուն հաւանութիւնը կ'ուզէր: Լեոն պարտաւորուեցաւ այդ նպատակով եպիսկոպոսները բռնատաղել և իւր կամքին հնազանդեցնել: Գրիգոր կաթողիկոս և Ներսէս Տարսոնի և Յովհաննէս Անտիոքի և Անանիա Սեբաստիայի արքեպիսկոպոսներ. և այլ ևս ինը եպիսկոպոսներ համաձայնութեամբ երդմոն ձև մը պատրաստեցին Լեոնի համար, յորում պապին պահանջները կը պարունակուէին, թէպէտ ոչ ձևը հասած է մեզ և ոչ պարունակութիւնը, որ մօտէն կարծիք մը կազմէինք:

99. Ասոնք եղան Լեոնի թագ ընդունելուն պայմանները, և այս եղաւ Տարսոնի մէջ գումարուած ժողովին որոշումը, կամ լաւ ևս բռնադատեալ 12 եպիսկոպոսներուն համակերպութիւնը: Անտիոքի չէ կարծել, թէ ժողովը աւելի բազմաթիւ էր եպիսկոպոսներով և վարդապետներով և իշխաններով, և թէ 12 եպիսկոպոսները կը յիշուին լոկ պապական նուիրակին հետ յարաբերութեան մտնելուն համար: Լեոնին մասնակի և կէս պաշտօնական թագադրութիւնը կատարուած էր, իբրեւ թագաւոր ճանչցուած էր, բայց

մեծահանգէս տօնախմբութիւնն ալ պէտք էր, ինչպէս այսօր ալ թագաւորներ և կայսրներ իրենց, պաշտօնավարութեան սկսելէն ամիսներ ետքը թագադրութեան հանդէսներ կը կատարեն: Այդ հանդիսութեան համար Լևոն մինչև հեռաւոր երկիրներ հրաւէրներ զրկեց եպիսկոպոսներուն և իշխաններուն, լատին գլխաւորներուն և ուրիշ նշանաւոր անձերու, և նախապատրաստութիւններ հրամայեց արտասովոր ճոխութեամբ: Հրաւէրը հանդէսէն վեց ամիս յառաջ զրկուեցաւ, և այս միջոցին (1198 յուլիս 14), հանդիպեցաւ Լամբրոնացիին մահը, որ Լևոնի մտերիմ բարեկամն էր և նորա փառաւորութեան մեծ օգնիչը, և յաջող ելքին վկայն ևս լինելէ յետոյ, տօնին և հանդիսութեան մասնակից չկրցաւ ըլլալ: Թագադրութիւնը կատարուեցաւ միւս տարւոյ սկիզբը աստուածայայտնութեան տօնին (1199 յունուար 6): Երկու եկեղեցական նախագահներ կային հանդէսին. Կոնրադոս կարդինալ պապական նուիրակը թագը դրաւ յանուն պապին և յանուն կայսեր, և Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս օծումը տուաւ յանուն եկեղեցւոյ և յանուն ազգին, և այդ պատճառով Լատիններ կրցան նուիրակը ճանչնալ իբրև հանդիսադիր. և Հայերն ալ իրենց կաթողիկոսը իբրև հանդիսութեան գլուխ համարել: Հանդիսութեան նկարագիրը զանց կ'ընենք, բաւական լինի ըսել թէ եկեղեցական արարողութեան ձեւակաւարութիւնը Լատիններէն փոխառեալ էր, և կանուխէն Լամբրոնացիէն թարգմանուած, և չեմք գիտէր թէ ինչու չգործածեցին այն կարգը, զոր ունէին հարկաւ հայեր, և որով Գէորգ Գառնեցիին օծած էր Աշոտն ու Սմբատը:

100. Լամբրոնացիին մահը կը հարկադրէ զմեզ գտնէ համառօտ տեսութիւն մը ընել անոր վրայ, որ իւր ժամանակին մէջ առաջնակարգ դիրք մը ունեցաւ, և որ ցարդ նոյն նշանաւոր համբաւը կը վայելէ: Լամբրոնացին մեռաւ տակաւին երիտասարդ, հազիւ 45 տարին լրացուցած (1153-1198), այլ արդէն 22 տարուընէ ի վեր եպիսկոպոս էր, և 24 տարուընէ ի վեր ընդհանուր գործոց մէջ դեր ու դիրք ունէր, և բազմահատուր և բազմաթիւ երկասիրութեանց հեղինակ էր, որք ցարդ արժանապէս կը գնահատուին: Իսկ մեք մատենագրական տեսութիւններ զանց կ'ընեմք: Լամբրոնացին, այն համեմատաբար կարճ կեանքին մէջ կը ցուցնէ իւր վրայ տարբեր կերպարաններ, երբեմն ճգնասուն անապատակեաց, երբեմն գրասէր մատենագիր, երբեմն ժողովուրդին հովիւ, երբեմն արքունիքի խորհրդական: Առաքինի և չափաւոր մի կողմանէ, միւս կողմանէ զայրացկոտ և պահանջող, երբեմն յերկրայնոց բոլորովին հրաժարեալ, և երբեմն աշխարհային գործոց գլխաւոր ախոյեան: Այդ ամենը միաւորողը բուն եռանդն էր

և բուռն կիրք մը, որք կը տիրէին անոր հոգիին, և ինչ բանի որ ձեռնարկէր, մեղմ և հանդարտ գործունէութիւն չէր կրնար պահել։ Այդ պատճառով եթէ միշտ անխոնջ ժրութեամբ գովելի էր, ոչ միշտ զգուշաւոր խոհեմութեամբ կրցաւ գովելի ըլլալ։ Մեք աւելի բարձր պիտի սեպէինք Համբրոնացին, եթէ կարենար Արեւելեայները շահել, և եկեղեցւոյ մէջ կաթողիկոսական անջատում ստեղծելու առիթ չտալ, քան թէ երբ բուռն յարձակմամբ աջ և յահեակ, և իւր հակառակորդները հեգնելով առիթ տուաւ Կիլիկիան Արեւելքէն անջատելու, որով և Կիլիկիոյ մէջ հետզհետէ զօրացաւ լատինականութեան միտումը, և պապէն թագ ընդունելու հետամուտ Լեոնին յաջորդները եղան բուն իսկ լատինադաւան և լատինածէս Լեոններ, որք հայ միւսոնն իսկ իբր անսուրբ կարծել համարձակեցան։

101. Համբրոնացիին կեանքին գլխաւոր նկարագիրը միութեան խնդիրին մէջն է։ Պէտք է ըսել թէ ինքն չստեղծեց զայն։ Շնորհալին, իւր հոգևոր ծնողը, բուն իսկ հեղինակն էր, բայց ինքն այնպէս իւրացոյց և այնպէս ընդարձակեց, որ ինքնահնար յատուկ գոյն մը տուած եղաւ այդ խնդիրին։ Երկու մաս ունեցաւ միութեան խնդիրը, նախ Յոյներու և յետոյ Լատիններու հետ։ Համբրոնացին երկուքն ալ ընդգրկեց և երկուքը իմիասին պաշտպանեց, թէպէտ անոնք իրարու համաձայն չէին։ Շնորհալին տեսութիւնը բարձր էր. Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ վերանորոգել առաջին դարերու կամ նախաքաղկեդոնական ժամանակի վիճակը, յորում ամէն եկեղեցիներ իրարու կապակցած էին, առանց զիրար նզովելու կամ իրարու հպատակելու, լոկ իբր անդամ միացեալք ի գլուխն Քրիստոս։ Բայց երբ տեսաւ որ ուրիշ եկեղեցիներ այդ ուղիղ սկզբունքէ աւելի բան մը կը պահանջէին, Շնորհալին սուրբ միտքը պղտորեցաւ և միութեան խնդիրը սկսաւ. թուցնելու Համբրոնացին ընդհակառակն լաւ գիտնալով իրաց այս վիճակը, առաւել ևս հեռանցաւ գործին։ Համբրոնացիին ըրածները և գրածները զննելով, ոչ ուրեք կը գտնեմք թէ իւր եկեղեցին մոլորեալ կը կարծէ, այլ միայն ծիսական և բարեկարգական կէտերը խաթարեալ կը տեսնէ, և նոյնները օտար եկեղեցիներու մէջ պայծառ կը կարծէ, և կ'ուզէ անոնց հետեւել։ Սակայն չմերժեց թէ սովորութիւն ըսուած բաներ, իսկոյն չեն խափանուիր, թէ անոնց էականութեան ոյժ վերագրելու չէ, թէ անոնց մէջ Հայեր զիջողութեան պարտաւոր են։ Համբրոնացին կ'ուզէ որ ի սէր խաղաղութեան Հայերը զիջանին, բայց խաղաղութեան սէրէն աւելի իրենց տկարութեան պատճառով, որովհետեւ բարձ-

րաձայն կը հռչակէ թէ օտարներ մեզմէ աւելի մեծ և աւելի զօրաւոր են:

102. Դժուարագոյն էր Լամբրոնացիին դիրքը, Յոյներուն և Լատիններուն իրարու հակառակելուն մէջ, բայց ինքն անոր մէջէն ալ կ'իլլէ: Ի՞նչ հոգ որ անոնք իրարու թշնամի են, ինքն ընդ իւրաքանչիւրսն կը խառնուի և զընաւն կը շահի Պօղոսի խօսքին համեմատ (Տղայ 220): Սակայն այս կերպով և ոչ մին շահած կ'ըլլար: Երբ Յոյնին հետ երկու բնութիւն կ'ընդունէր, Լատինն ալ կը հաւանէր, բայց երբ Լատինին հետ եւ յորդոյ բղխումը ընդունի, Յոյնը պիտի հակառակէր, և երբ Յոյնին հետ առանձնական դատաստանը մերժէր, Լատինը իրմէ պիտի ուժացնէր: Երբ Լատինին հետ պապական գերիշխանութիւն քարոզէր, Յոյնը պիտի զայրացնէր, իսկ երբ Յոյնին հետ պատրիարքական դրութիւնը պաշտպանէր, Լատինէն պիտի բաժնուէր: Լամբրոնացիին մտածած միութիւնը ընդ ընաւն, իսկական հակասութիւն մը կը դառնայ: Մեք անհնար չեմք տեսներ բաժանեալ եկեղեցիներու հետ միութիւն պահել, ինչպէս այսօր իսկ Հայ եկեղեցին կը պահէ, այլ այդ կը ճշմարտուի լոկ կրաւորական դիրքի մէջ, և ոչ թէ միութիւն կազմելու հետամտութեամբ և գիշողութեանց պայմանով, ինչպէս Լամբրոնացին կ'ըսէր: Շատ կը սխալին Հռոմէականք, որք Լամբրոնացին իբր կաթոլիկ կ'ուզեն ներկայել: Լամբրոնացին Լատինը կը սիրէ, վասնզի բրիտանիկութեան մի ճիւղ է. բաղձաւոր է, զօրաւոր է, փայլուն է, անկէ օգուտ կ'ընայ քաղուիլ, և ոչ թէ վասն զի միակ ուղղափառն է: Լամբրոնացիին համար Լատինք և Յոյնք, Հայք և Վիրք, Ասորիք և Եգիպտացիք հաւասարապէս ուղղափառ են (Տղայ 148), և ով որ այդ համոզում ունի, նա Հռոմէական դաւանութեան համամիտ չկրնար ըլլալ: Լամբրոնացին աւելի յարում ունի և աւելի գովեստ կը խօսի Յունացքան Լատինաց, ինչ որ Լամբրոնացիներու ազգատոհմիկ հաստատուն սկզբունքն էր. և իւր աւելի եռանդուն ժամանակին մէջ Յոյնիբու հետ բանակցութեանց հետեւած է: Արդ եթէ Յոյն եկեղեցոյ դաւանութեան յարած էր, Լատին եկեղեցոյ դաւանութեան համամիտ չէր կրնար ըլլալ: Հետեաբար Լամբրոնացին իւր տեսակին մէջ առանձնայատուկ համոզում մը ունի եկեղեցական խնդիրներու վրայ, որ սկզբամբ հայկական ներդրամիտ դրութիւնն է, միայն թէ եռանդուն ձգտմամբ կասկածելի դարձաւ, և ուրիշներուն և իրմէ հոքը եկողներուն գայթակղեցուցիչ եղաւ: Չեմք հասկանար հետեաբար Լամբրոնացին սրբացնելու համար Հռոմէականներուն եռանդը, ամեն առթի մէջ առ Լեոն նամակը սուրբի մը գրիչ չէ:

103. Լամբրոնացիին նման ծայրայեղ մըն ալ Տուտէորդին է, Արևելեայց ուղղութեան անձնաւորութիւնը: Ազգային եկեղեցւոյ ինքնուրոյն դիրքը պահելու նպատակով, կը պահանջէ որ ոչ մի եկեղեցւոյ հետ յարաբերութիւններ մշակուին, միութեան խօսքը վերցուի, միաբանութեան ակնկալութիւնն ալ ջնջուի, միւս եկեղեցիներ իբրեւ մոլորեալ դատաւարտուին և իբր պիղծ խորշիէ համարուին: Ազգային եկեղեցւոյ պատիւով զգածուած, անվայել կը տեսնէր ինչ որ օտարք կ'ընէին, վայելուչ և օրինաւոր կը կարծէր ինչ որ նոյն միջոցին Հայերը կը գործէին, թէ և հին աւանդութենէ եկած չլինէր, և լոկ խրթնացեալ ատեններու աղաւաղում լինէր: Մանր տաճարներ ունենալ, և պաշտամանց ժամանակ ժողովուրդը տաճարէն դուրս պահել, եկեղեցական զարդեր չունենալ, սեւաթոյր ասուին իբրեւ եկեղեցական զարդ համարել, և վանականութեան նախանձայուզութիւնը մինչև ծայրը տանելով նոյն իսկ պատարագելու ատեն աբեղայական կնքուղը գլուխէն չհանել, և այլ այսպիսի բաներ, երբեք իբրեւ հնաւանդ չէին կրնար ընդունուիլ, այլ Տուտէորդին համար միմի մեծիջեան անհաւատարմութեան նիւթ կը կազմէին: Մեզի համար երկու կողմերն ալ ծայրայեղ էին, և իրենց պահանջումներուն մէջ չափազանց և անիրաւ, այլ եթէ սկզբունքի կէտը պիտի դիտենք, աւելի ապահով և աւելի ողջամիտ էր Տուտէորդիի ընթացքը՝ իւր պահպանողական դիրքով, քան թէ Լամբրոնացիին ընթացքը՝ իւր օտարամոլ շարժումներով: Իրօք ալ յաջորդ դարեր իրաւունք տուին Տուտէորդիին: Կիլիկեցւոց միութենական ընթացքը օտարամոլութեան դարձաւ, օտարամոլութիւնը ախթարմայութեան և ունիթորութեան յանգեցաւ, և ախթարմայներ և ունիթոռներ վերջապէս ազգային եկեղեցիէն բաժնուեցան, և ազգային եկեղեցին կը վտանգէին իսկ, եթէ Արևելեայց ընդդիմակաց կուսակցութիւնը չըլլար: Այժմեան Հայ եկեղեցին զոր ունիմք և որով կը պարծիմք, Տուտէորդիին կը պարտինք և ոչ Լամբրոնացիին: Ընդհակառակն այժմեան Հոռմէական Հայեր ինքզինքնին Լամբրոնացիին անունով պաշտպանել կը կարծեն, թէպէտ, ինչպէս տեսանք, Լամբրոնացիին օտար է զուտ հոռմէական մը ըլլալէ, և հեռու այժմեան կաթողիկ ուղղութենէն: Իսկ մեք պատմութեան կարգին դառնանք:

104. Լամբրոնացիին մահուընէ և Լևոնի թագադրութեան հանդէսէն ետքը, 4 տարի ևս կաթողիկոսութիւն վարեց Ապիրատ՝ մինչև իւր մահը (1203): Այդ միջոցին գործերը շատ չեն. և զժողար իսկ էր եռանդուն գործունէութիւն սպասել ութսնամեայ ծերունի կաթողիկոսէն: Գլխաւոր յիշելիքնիս է կաթողիկոսին և պապին

միջև թղթակցութիւնը: Նախ Ապիրատ կը գրէ առ Իննովկենտիոս Գ. պապ (1199 մայիս 23), և շնորհակալութիւն կը մատուցանէ զրկուած թագին և տրուած հրամաններուն համար, և օգնութիւն կը խնդրէ Այլազգիներու դէմ (Կալ. Պատմ. 346): Ապիրատին հետ Լևոն ալ առանձինն կը գրէ իւր շնորհակալութիւնը: Իննովկենտիոս կը պատասխանէ Ապիրատին (1199 նոյեմբեր 23), բարձրացնելով իւր պապական իշխանութիւնը, և միանգամայն կը պատասխանէ Լևոնին (1199 նոյեմբեր 25), և կ'աւետէ նոր խաչակրութեան կազմութիւնը, այն որ չորրորդը եղաւ, և միւս տարւոյն սկիզբը տեղի ունեցաւ: Այդ ռճով նամակներ շարունակուեցան, որոնց լատիներէնները կը գտնուին Իննովկենտիոսի ճոխ նամականիին մէջ: Այդ միջոցին նոր նուէրներ ալ կը զրկէ պապը: Լևոնի կը տրուի Ս. Պետրոսի դրօշը, իսկ Ապիրատի կը նուիրուի պալլիում, որ է լատինական եմփորոն, յատկապէս լատին արքեպիսկոպոսներու համար սահմանուած, իբր նշանակ իշխանութեան, զոր մերայինք սովոր են վերաբրկու թարգմանել, Pallium բառին հասարակ իմաստով (Կալ. Պատմ. 356): Իբր պապական շնորհ նկատուեցաւ այն ատեն Իննովկենտիոսի կոնդակը, որով հայոց կաթողիկոսը Հռոմի աթոռին իբր անընդմիջապէս կապուած կը յայտարարէր, և կ'արգելուր Արևելքի լատին եպիսկոպոսներուն և նոյն իսկ Անտիոքի լատին պատրիարքին, որ Հայերու վրայ իրաւասութիւն չգործածեն (Կալ. Պատմ.): Այդ հրամանը նոր պատիւ մը չէր Հայոց աթոռին, այլ միայն նպատակ ունէր պապին անմիջական իրաւասութիւնը պաշտպանել, Այդ իրաւասութիւնը օրինական ձև առած էր, ոչ թէ եկեղեցական այլ քաղաքական իրաւամբ, որովհետև Հայեր թագաւորական թագին շնորհիւ ինքզինքնին Արևմուտքի կայսեր և Արևմուտքի պապին ենթարկել յանձնառու եղած էին: Հայոց կողմանէ երկրորդական դիտումներ ալ կային, զի Լևոն իւր հրովարտականքներուն մէջ շնորհիւ հռոմէական աթոռոյն թագաւոր լինելը չէր յիշեր Արևելեայց գրած ատենը, և Արևմտեայց արած ատենն ալ չորսհինգ տարի ետքը սկսաւ զեղչիլ: Աներկբայ էր ուրեմն որ Լևոն հարկադրուած էր հպատակութիւնը կեղծել, մինչև որ իւր նպատակին հասնէր, և իւր իշխանութեան մէջ գորանար, և ոչ թէ նպատակ ունէր իսկապէս հպատակ լինել Արևմտեայց: Իւր վերջին գործերն ալ Լատինաց դէմ հակառակութիւններ եղան, ինչպէս յաջորդ պատմութիւններ կը ցուցնեն:

105. Հետևաբար Ապիրատի թղթակցութիւնք որչափ ալ ընդարձակ բացատրութիւններով և խոնարհ ռճերով լեցուն ըլլան, չեն կրնար երբեք իբր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կարծիք վկա-

յուրեան ծառայել: Ապիրատի անձին գալով, մեք ընդունեցանք թէ նա արտաքին յարաբերութեանց ջերմ պաշտպան կուսակցութեան գլխաւորներէն էր, և ի հարկէ տարբեր ալ չէր կրնար լինել, երբ տարիքն ալ աւելի զիշող ընթացքի կը միտեցնէր զինքն: Իւր կեանքին վերջին տարիներու մէջ զրկուած էր իւր ժիր և հաւատարիմ գործակիցէն, այսինքն Լամբրոնացի Ներսէսէն, և Պահլաւունեաց տունէն ուրիշ նշանաւոր եկեղեցական անձնաւորութիւն մը չկար, որ Լամբրոնացիին տեղը բռնէր: Հետեւաբար նոյն ինքն Լեոն թագաւորն էր, որ ծերունի կաթողիկոսը կը գործածէր, և իրօք ալ բոլոր Ապիրատի վերադրեալ գործողութիւններ և թղթակցութիւններ, աւելի քաղաքական քան թէ եկեղեցական վերաբարանք ունին, և շարունակ Լեոնի դրուած թագն է գրութեանց նիւթը, օտարներու դէմ օգնութեան և նիզակակցութեան խօսքերով խառնուած:

106. Ապիրատի վերջին ժամանակին մէջ տեղի ունեցաւ նաև Լամբրոնի և Հեթումեանց անկումը: Պահլաւունեոյն ժամանակէն յիշեցինք Ռուբինեանց և Հեթումեանց հակառակութիւնը, որուն մեծ շարժառիթն էր Հեթումեանց անպայման յունասիրութիւնը, զոր եկեղեցական կերպով ալ ընդարձակեց Լամբրոնացին, Հեթումեանց տունի լուսաւոր աստղը: Ռուբինեանք բարձրացան և թագ կապեցին, Հեթումեանք չկրցան տանել անոնց մեծութիւնը, և որովհետև Լեոն Լատիններուն յարած և երախտագէտ էր, Հեթում իշխան Լամբրոնացիին եղբայրը, Յոյներուն օգնութեամբ թշնամութիւն գրգռեց Լեոնի դէմ, մանաւանդ երբ Լեոն բացակայ էր և Կիպրոս էր գացած իւր աներոյ Պուխտոն թագաւորին տեսութեան: Լեոն իրաւունք կարծեց նենգութիւնը նենգութեամբ յաղթահարել, և Կիպրոսէ դառնալուն կեղծեց թէ իւր Ռուբէն եղբոր պզտիկ աղջիկը կ'ուզէ Հեթումի Օշին որդւոյն ամուսնութեան տալ, և այս պատրուակով բոլոր Հեթումեանց տունը գերեց, Լամբրոն և Պապերոն դղեակները գրաւեց, և Լամբրոնացիներու իշխանութիւնը ջնջեց (1201): Ապիրատ կաթողիկոս, որ Հեթումի մօրեղբայրն էր, իւր ազգականներուն համար միջնորդեց. և Լեոն հաճեցաւ ազատութիւնը շնորհել, այլ ոչ իշխանութիւնը, հանգիստ ապրելուն համար գիւղեր և ագարակներ տուաւ ուրիշ կողմեր, բայց վերջէն Հեթումի ընթացքին վրայ կասկածելով, նորէն զայն բանտարկեց (1202): Այս անգամ Ապիրատ պարտաւորուեցաւ անձամբ Հոռմկլայէ Սիս գալ, և ստացաւ ազգականներուն ազատութիւնը, և Հեթում վերջնական կերպով հանդարտութիւն գտնալու համար, որոշեց կրօնաւորիլ և վաճառք քաշուեցաւ: Ասոր վրայ Լեոն և Հեթում ի սրտէ հաշտուե-

ցան, Հեթում իշխան, որ Դրաղարկի վանքը քաշուած էր, քահանայ ձեռնադրուեցաւ Հայր Հեղի անունով, նոյն վանքի առաջնորդ ալ եղաւ, և տարիներ ետքը (1210), Լևոնի կողմէն Հռոմ իննովկենտիոս Գ. (1138—1216) պապին իբր եկեղեցական պատգամաւոր ղրկուեցաւ:

107. Ապիրատ 81 տարեկան էր Հռոմկլայէ Սիս եկած ատենը, և շուտով իւր տեղը չկրցաւ վերադառնալ. գուցէ և Լևոնի համար հաճոյագոյն էր կաթողիկոսը իւր մօտ և իւր տրամադրութեան ներքեւ ունենալ: Սակայն երկար պիտի չտևէր այդ կացութիւնը, վասն զի տարի մը ետքը (1203) Ապիրատ Գրիգոր Զ. կաթողիկոս վախճանեցաւ Սսոյ մօտ Արքակաղնոյ վանքին մէջ, ուր էր իւր առժամեայ բնակութիւնը: Ապիրատով կը փակուի Պահլաւունի տան կաթողիկոսներուն շարքը, որոց եօթներորդն ու վերջինը եղաւ Գրիգոր Զ. որուն յաջորդեց Յովհաննէս Մեծաբարոյ, արքեպիսկոպոս Սսոյ, Հեթումեանց կամ Լամբրոնացուոց աղագատոմէն, Ապիրատի վրայ շատ ըսելիք չմնար, զի արդէն գործերուն հետ իւր նկարագիրն ալ տուինք. և ցուցուցինք իւր տկար կողմերը, և իւր ըրած սկզբնաւորութեանց հետևութիւններն ալ նախատեսել տուինք, Ապիրատին համար կը բաղձայինք ըսել, թէ ապիրատ ինչ ոչ գործեաց, և իրօք ալ ութսամեայ ծերունիէն չարութիւններ պէտք չէր սպասել: Սակայն պէտք է խոստովանել թէ Լամբրոնացիի և Լևոնի ձեռք խաղալիք եղաւ, և ինքն ալ միութեան սիրայար մը լինելով, հաւանեցաւ և վաւերացուց որչափ ինչ որ անոնք թելադրեցին կամ առաջարկեցին: Իւր կաթողիկոսանալովն իսկ Արևելեայց հետ յարաբերութիւնը խզուեցաւ, որք հակաթու կաթողիկոսով մնացին մինչև իւր մահը: Վերջէն Լևոնի թագը ապահովցնելու համար Լատիններուն գիրկը նետուեցաւ, և իւր անունով արդարացուց որչափ ինչ Լևոն առեւեսս յանձնառու եղաւ ի նշան բաղաճական և եկեղեցական հպատակութեան Արևմտեայց հանդէպ:

108. Բարեբաղդարար, ինչ ալ ըլլան Ապիրատին և Լևոնին գրութեանց իմաստները և յանձնառութեանց ընդարձակութիւնները, անոնք չեն կրնար և ոչ մի կերպով ծանրակշռութիւն ունենալ Հայ եկեղեցւոյ ուղղութեան և վարչութեան ու վարդապետութեան վրայ: Հայոց եկեղեցւոյ սկիզբն ալ յայտնի է: Նախնական կացութիւնն ալ ստոյգ է, Հռոմի հետ յարաբերութեանց նպատակն ալ բացայայտ է: Իրաւ մեր ալ կարծիքն է, թէ պէտք չէր այնպիսի ծանր պայմաններով ընդունել թագ մը, զոր իւր կամքով և զօրութեամբ կարող էր կապել Լևոն, և Արևմուտքէն ոչ ոք կրնար հակառակ դիտողութիւն ընել, սակայն երբ հակառակն ալ գոր-

ծուեցաւ, չեմք կարծեր թէ լոկ պետական քաղաքականութեամբ մը՝ մեր եկեղեցւոյն իրական և իրաւական վիճակը խախտուի։ Միութեան փափոգը նուիրական է և սուրբ, այլ նուիրական սուրբ սիրտէ պէտք է բղխի, և այդպէս եղաւ իսկապէս Շնորհալիին փափագը։ Տղայն չափազանցեց այդ իղձերը, իսկ Ապիրատ բոլորովին շեղեցաւ, երբ Լևոնի քաղաքականութեան ծառայեցուց եկեղեցւոյ ամենաբարձր ուղղութիւնը։ Յաջորդաբար աւելի ևս այլայլեցին եկեղեցւոյ նուիրական սկզբունքները, և Ապիրատ Գրիգորէ դար մը ետքը Անաւարդեցի Գրիգոր համարձակեցաւ ազգային եկեղեցւոյ աւանդական ծէսերն ալ խախտել։ Սակայն տոյ՜ ամենը ցաւալի միջադէպներ են միայն, որք ազգային եկեղեցւոյն բուն կացութիւնը չեն այլայլեր, և արդեամբ ալ կը տեսնենք, որ ծանրածանր տաճնապաներէ յետոյ լուսաւոր և անսասան կը մնայ մեր սուրբ եկեղեցւոյն հնաւանդ և ինքնուրոյն կացութիւնը։

Մ. Ա. Օ.